

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Т. О. Вольфовська, м. Київ

Висвітлено стан розробленості проблеми історичної пам'яті на сучасному етапі. Спираючись на досягнення дискурсивно-аналітичного наукового напряму, автор статті пропонує основний акцент перенести на дослідження "тексту" історичної пам'яті, який представлений інтерпретаційними полями історичного минулого, що відображають смислові позиції його нараторів (суб'єктів взаємодії).

Ключові слова: полідисциплінарний підхід, наративні інтерпретації, інтерпретаційні поля історичного минулого, культурні структури.

Проблема. Історична пам'ять є важливою складовою культури, транслятором її ціннісно-смислових характеристик із покоління в покоління. У стрімкому потоці інформації та складному контексті сучасного буття вона виступає як система орієнтирів для пошуку нових смислів, значень, ідеалів. Сьогодні в соціально-політичному просторі з'являються все нові й нові суб'єкти взаємодії (національні, наднаціональні та політичні утворення), а глобальні світові процеси справляють усе більший вплив на узвичаєні (усталені) структури життєвого світу особистості. Трансформації традиційних механізмів та каналів трансляції історичного минулого актуалізують пошук додаткових ресурсів національних практик і потребують сучасних інтерпретацій минулого, його переосмислення та продуктивних рефлексій історичних подій, ідей, осіб.

Мета статті: визначити сучасний стан досліджень проблеми історичної пам'яті та запропонувати нові підходи до створення методологічного інструментарію для більш продуктивного вивчення сучасного смислового простору трактувань історичного минулого.

Проблематика пам'яті була актуальною протягом усього періоду існування філософського наукового знання. Платон, Арістотель, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер та інші дослідники у своїх працях зверталися до феномена пам'яті як до важливої

теоретико-методологічної проблеми. Поява у XIX ст. соціологічної науки сприяла розвиткові нового дискурсу теми пам'яті, де останній було надано статусу соціального явища, яке розглядалося під кутом зору існування колективних уявлень. Пізніше, уже в 1925 р., під впливом теоретичних і методологічних ідей Е. Дюркгайма, М. Хальбвакс вводить в науковий обіг поняття “колективна пам'ять”.

Одночасно із соціологічним напрямом дослідження феноменів пам'яті розвивається не менш потужний – *психологічний*. У працях П. Жане, П. Блонського, Ф. Бретано, В. Вундта, У. Джеймса, З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма феноменові пам'яті як складовій соціального буття індивіда відводиться значуща роль. Звернення до тематики пам'яті бачимо в роботах О. Асмолова, Л. Виготського, О. Леонтьєва, О. Лурії, Ж. Піаже, С. Рубінштейна, де акцентується на ролі пам'яті у формуванні пізнавальної діяльності особистості. Л. Виготський і О. Лурія, розробляючи соціальну концепцію пам'яті, виокремлюють поняття “культура-на пам'ять”.

Завдяки дослідженням нейрофізіологів свого часу з'явилися такі поняття, як “слід”, “енграма”, “домінанта”, обґрунтовані в царині мнемонічної психології О. Ухтомським і О. Лурією. Сьогодні ці поняття використовують не тільки психологи, а й філософи, історики (В. Лядіс, В. Румянцева). У сучасних наукових текстах поряд з вищезазначеними трапляється також поняття “хронотоп”.

Феномен пам'яті не залишається поза увагою дослідників *феноменологічного* напрямку (А. Шюц, Е. Гідденс, П. Бурд'є, Н. Луман, П. Бергер, Т. Лукман), які активно аналізують зв'язки соціальної пам'яті з повсякденними практиками, різносторонньо висвітлюють проблеми, пов'язані із значенням пам'яті в ідентифікаційних процесах, та розглядають механізми трансляції досвіду минулого.

Окрім активного утвердження соціологічного і психологічного підходів до аналізу феноменів пам'яті, помітно розширилося останнім часом і культурологічне поле досліджень. Згідно з *культурно-семіотичною* парадигмою, обґрунтованою в працях Ю. Лотмана, Я. Ассмана, І. Рюзена, феномен пам'яті вивчається через систему ставлень до засобів масової комунікації, які змінюються в різних історичних періодах і формують різні типи уявлень про минуле.

З культурно-семіотичним підходом тісно пов'язаний *структуралістський*, представниками якого є К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт. Ці дослідники вивчають культурологічні структури, які не зазнають впливу часу і пронизують усі страти соціального буття. У працях представників *постструктуралістської* парадигми, серед яких Ж. Бодріяр, Ж. Дерріда, П. Нора, Ф. Анкерсміт, динаміка трансформації феноменів соціальної пам'яті розглядається в просторових параметрах

(“топологія соціальної пам’яті”). Більш докладно “топологічний” варіант висвітлюється в працях П. Нора і Ф. Артога.

Як бачимо, вивчення такого складноструктурованого і багаторівневого феномена утруднюється через те, що існуючий на цей час доробок у цій галузі належить до різних наукових дисциплін і методологічних напрямів. Це спричинює утворення широкого діапазону понять, які концептуалізують феномени соціального конструювання історичного минулого (“групова/індивідуальна пам’ять”, “соціальна пам’ять”, “культурна пам’ять”, “колективна пам’ять”, “національна пам’ять” тощо). Розширення та ускладнення категоріального апарату поняття історичної пам’яті спонукає дослідників змінювати акценти в науковому дискурсі і продовжувати пошук нових підходів до його вивчення.

У своїй праці “Колективна пам’ять” французький соціолог Моріс Хальбвакс обґрунтував концепцію колективної пам’яті, акцентуючи на її соціальній зумовленості та маркованості. На його думку, складний процес взаємодії спогаду й повторення як основи функціонування пам’яті зумовлює виникнення узагальнених ідеальних образів, на основі яких формуються концептуальні схеми, або “соціальні рамки”, котрі обмежують і впорядковують спогади індивіда.

Колективна пам’ять простягається далеко за межі автобіографічної (індивідуальної) і забезпечує трансляцію знань про минуле від покоління до покоління. Якщо стара домінуюча еліта залишає історичну сцену, образи минулого можуть бути замінені новими, які належать уже новій соціальній групі, що досягла влади [1].

Нові ідеї щодо феномена колективної пам’яті виклав послідовник М. Хальбвакса П’єр Нора в мнемоефекті “Простір пам’яті”. Згідно з його теорією, колективна пам’ять концентрується і репрезентується у так званих місцях (просторах) пам’яті, які є не лише географічними пунктами, а своєрідними точками зіткнення, в яких формується і коментується пам’ять суспільства. Головна функція цих “місць” – збереження групової пам’яті. За П. Нора, створення й усвідомлення особистістю “місць пам’яті” є головним чинником формування групової ідентичності. Досліджуючи зміну цих місць, можна простежити зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [2].

На нашу думку, серед досліджень феномена історичної пам’яті в рамках концепцій “колективної пам’яті” М. Хальбвакса, “місць пам’яті” П. Нора та інших підходів, присвячених мнемоефектам, продуктивним інструментарієм у дослідженні може стати використання доробку французької школи дискурсивного аналізу (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Лакан та ін.). У процесі дискурсивного структурування соціально-політичного простору суспільство завжди звертається до свого уявного минулого, конструюючи свою нарацію про власну історію. За М. Фуко, минуле постійно змінюється

ся в сучасних дискурсах. Історична спадщина завжди реінтерпретується різними генераціями, тому інтерпретаційні моделі минулого не можуть бути фіксованими і назавжди усталеними. Запровадивши поняття “контрпам’ять”, дослідник у своїх працях сфокусував увагу на проблемі маніпуляції комеморативними практиками для досягнення політичних цілей та свідомого впливу на процеси комеморації з боку держави.

Зазначимо, що в джерелах, де досліджується феномен історичної пам’яті, найбільш опрацьованим є сегмент “політики пам’яті”. У ньому пам’ять розглядається як інструмент управління індивідуальною і суспільною свідомістю. Науковці активно аналізують різні соціальні проекти, які мають на меті формування уявлень, цінностей і знань про минуле з певною політичною акцентуацією (Л. Нагорна, І. Савельєва, А. Полетаєв, Ж. Тощенко та ін.).

Так звана політика пам’яті полягає в здійсненні владними структурами контролю над конструюванням знань та уявлень про минуле, який проводиться через інтерпретацію та організацію історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць) тощо. Отже, в наукових джерелах, які базуються на класичних наукових парадигмах соціологічного, філософсько-історичного та психологічного напрямів, *історична пам’ять* найчастіше визначається як система ставлень (або уявлень) особистості/певної групи/спільноти до історичних подій/осіб/ідей, які репрезентовано в стереотипах, міфах, традиціях, символах, трансльованих моделях поведінки, формах знань тощо, що утворюють унікальну систему орієнтирів щодо осмислення, інтерпретацій та реконструкцій історичного минулого. Зміст феномена розкривається через його функції: когнітивну (запам’ятовування, збереження та відтворення важливої суспільно-історичної інформації), ідентифікаційну, адаптивну, інтегративну, комунікативну, конструювальну, світоглядну.

Звернімо увагу й на те, що останнім часом значно активізувалися дослідницькі розробки, присвячені вивченню феномена історичної пам’яті в контексті регіональних відмінностей. Наукове поле цих досліджень, яке раніше було представлене в бінарних опозиціях на кшталт “схід – захід”, поступається новим напрямом: наразі актуалізується вивчення не стільки стереотипів сприйняття “іншого” в представників різних регіонів, скільки рівня знань та уявлень одне про одного, живих практик взаємодії.

На наше переконання, для наукового дискурсу схема інтерпретацій сходу країни як російськомовного, проросійськи налаштованого, схильного до лівих сил і авторитарного стилю управління і протиставлення йому українськомовного, зорієнтованого на європейський вибір, демократично-ліберального і схильного до правих сил західного є занадто спрощеною,

адже історично закорінена регіональна структура нинішньої України набагато складніша за ті біполярні моделі, які часто представляються в наукових джерелах.

Загалом вивчення феномена історичної пам'яті утруднюється наявністю численних інтерпретаційних площин, що потребує *полідисциплінарного* підходу. Незважаючи на популярність і велику кількість наукових праць на пострадянському науковому просторі, які пов'язані з темою конструювання минулого, можна констатувати, що бракує фундаментальних системних розробок, які давали б дослідникам ефективний методологічний інструментарій для вивчення феномена історичної пам'яті в складному контексті політичних взаємодій сьогодення. Занурення трактувань історичного минулого в сучасний смисловий простір потребує переміщення вивчення історичної пам'яті в площину з новими парадигмальними координатами, в яких можуть бути актуалізовані запити на створення такого методологічного інструментарію.

Відмітною рисою соціальної психології останніх десятиріч є посилення інтересу до проблем формування соціальних знань як конструювального елемента повсякденного буття. Спираючись на філософські та соціологічні концепції знань щодо психологічного засвоєння індивідами практик соціальної взаємодії (Е. Дюркгайм, М. Вебер, Дж. Мід, А. Шюц, Л. Вітгенштейн, Т. Кун, Г. Гарфінкель, М. Фуко), психологи намагаються розробляти *власні теоретичні моделі* наукових знань для пояснення та конструювання соціального досвіду.

З огляду на вищезазначене вважаємо за доцільне в нашому дослідженні запропонувати *міждисциплінарний синтезований підхід*, який має базуватися на теоретико-методологічних засадах різних наукових напрямів, що дасть змогу визначити феномен історичної пам'яті у відповідному тезаурусі сучасних соціогуманітарних знань. Серед таких напрямів – соціально-конструкціоністський (К. Герген, Р. Харре), дискурсивно-аналітичний (Т. ван Дейк, М. Біллінг, Е. Лакло, Дж. Поттер, М. Уетрелл, І. Паркер), соціокультурна семіотика (К. Гірц, Ю. Лотман, Я. Ассман), герменевтика (Х.-Г. Гадамер, Д. Брунер, Г. Шпет), наративний (Ч. Пірс, Дж. Остін, М. Бахтін, Ф. де Соссюр, М. Фуко, Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко), наративістська філософія історії (Ф. Анкерсміт, Л. Мінк, Х. Уайт, А. Данто), культуральна соціологія (Дж. Александер).

Основні принципи психологічного підходу, який дістав назву *соціального конструкціонізму*, щодо вивчення проблем, пов'язаних із соціальним конструюванням реальності, було означено в працях К. Гергена і Р. Харре наприкінці минулого сторіччя. Соціально-конструкціоністський підхід вирізняється тим, що категорія мови/комунікацій розглядається як динамічна форма соціальних практик. Індивід перебуває в постійній динамічній взаємодії із соціальним світом. Політична реальність структуру-

ється в дискурсі, у процесі якого виникають локальні, відносно стійкі, але *історично і культурно* рухливі “форми розуміння світу і реальності” [3, с. 58].

У *дискурсивно-аналітичному напрямі*, який у сучасній науці належить до провідних, мова є базовим концептом, навколо якого вибудовуються основні засади цієї парадигми. У процесах взаємодії мова допомагає не тільки створювати смисли і значення про політичну реальність, а й конструювати їх. У цьому сенсі, як стверджують Л. Філіпс і М. Йоргенсен: “мова не просто канал передавання інформації..., а “механізм”, який відтворює і в результаті створює соціальний світ” [4, с. 26]. Продукування текстів розглядається як форма соціальної дії. У контексті текстового аналізу такі дії можна назвати *дискурсивними*, а методи аналізу текстів – *дискурсивним аналізом*. Безсумнівно, що так званий наративний поворот у методології соціогуманітарних знань відкриває шлях до широкого застосування *наративу як специфічного способу дискурсивного моделювання реальності*.

Визначаючи *історичну пам'ять як інтерпретацію історичного (національного) минулого*, основний акцент пропонуємо перенести на дослідження “тексту” історичної пам'яті, який представлений інтерпретаційними полями історичного минулого, що відображають смислові позиції його нараторів (суб'єктів взаємодії). Ці поля виступають водночас схемами (моделями) продукування та конструювання соціальних і політичних практик. Тлумачений таким чином феномен історичної пам'яті наділяється усіма властивостями “тексту” і передбачає надалі врахування у його дослідженні основних характеристик, які ми означили як хронотопність, множинна інтерпретативність, метафоричність, суб'єктність, суб'єктивність, багаторівневність.

У конструюванні смислів реального буття, навколо яких вибудовуються поля інтерпретацій історичного минулого, задіяні культурні структури. У новій науковій парадигмі постмодерністського напрямку – культуральній соціології – натрапляємо на поняття “культуральні структури”. За Дж. Александером, який є представником цього напрямку, культура має автономний статус, що суттєво впливає на розвиток соціальних інститутів і взаємодій, а *культуральні структури* визначаються ним як внутрішні, латентні, здебільшого несвідомі механізми діяльності індивідів, сформовані в контексті відносно стійких смислів соціального буття. Ці смисли структуровані і соціально продукуються. У своїй праці “Смисли соціального життя. Культуральна соціологія” дослідник представляє новий теоретико-методологічний підхід для пояснення ролі смислів соціального буття, який допомагає глибше зрозуміти динаміку сучасного соціуму, її амбівалентність. Згідно з Дж. Александером, сучасне суспільство інтерпретується як текст, смисл якого змінюється залежно від його трак-

тувань. У культуральній соціології поняття “наротив” використовується в значенні *смыслу у формі дискурсу*, який за умови багаторазових повторень перетворюється на стереотип, що сприяє в подальшому формуванню колективних уявлень певного світоглядного напрямку [5].

Спираючись на теоретичні напрацювання представників соціокультурного та герменевтичного напрямів (К. Гірц, Ю. Лотман, Х.-Г. Гадамер, Д. Брунер та ін.), вважаємо, що у становленні сучасного інтерпретаційного поля історичної пам’яті задіяно два типи базових структурних елементів, які умовно можна означити як:

- **константи** – культурні структури, що забезпечують смислову спадкоємність у часі через покоління (стереотипи, міфи, традиції, символи, моделі поведінки тощо);

- **декодери** – наротивні структури, які актуалізують і конструюють смисли теперішнього часу.

Зазначимо, що, незважаючи на різні функції, які виконують базові структури, означені нами як “константи” і “декодери”, у створенні сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого, їм належить однаково значуща роль. На нашу думку, ті культурні компоненти, що не зазнають впливів часу і мають міфологічне підґрунтя, утворюють своєрідну канву, на якій “розгортаються” нарації суб’єктів політичної взаємодії сьогодення. Треба зазначити, що так звана константність культурних структур, представлених стереотипами, міфами, традиціями, що передаються з покоління в покоління, визначається насамперед тим, що ці культурні структури не зазнають суттєвих змін протягом століть і базуються на архаїчних (архетипових) матрицях, які мають “надкультурні і позачасові типології всезагального психічного” [6, с. 3].

У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження О. Шерман. Вивчаючи політичні стереотипи, вона дійшла висновку, що на формування стереотипів щодо держави впливають архаїчні уявлення про ідеальну форму світоустрою, представлені в межах бінарної опозиції “своя” – “чужа” територія, де в основі стереотипу державної влади, як верховної, лежать уявлення про ієрархію міфічного Макрокосмосу, а в основі стереотипу глави держави – архетипи Царя, Героя (Воїна), Творця (Будівника) тощо. У кожному разі очільник держави постає не просто як персона, що очолює суспільну піраміду, а як утілення Ладу, гарант нормального життя, здатний подолати будь-яку кризу або взагалі не допустити її виникнення [7, с. 99–107]. Влада має гарантувати існування певного Ладу, якому протистоїть Хаос у різних формах – від зовнішньої агресії до економічної кризи. Аналізуючи поняття “стабільність” як гарантію непорушності духовних підвалин буття суспільства, О. Шерман трактує його як “осучаснений” еквівалент Ладу, який повинен забезпечувати

щоденну життєдіяльність громадян в усіх основних видах функціонування [там само].

Усі міфологеми, пов'язані з бінарною організацією світу, походять з праісторичних часів. Так, у християнстві цей поділ представлений у вигляді бінарної опозиції “рай” – “пекло”. На думку О. Шерман, традиційні уявлення про рай багаторівневі. Існування самого раю можна подати в стереотипах про державу в її *часових* вимірах – минулому, теперішньому і майбутньому. Рай може ототожнюватися як з певними етапами історичного минулого, наприклад утраченим “золотим віком”, так і з майбутнім (“побудова комунізму”, “демократичне суспільство” тощо).

До найпоширеніших дискурсів, які представлені серед традиційних, усталених, належать *військові*. Архаїчні підвалини цього дискурсу залишаються незмінними, як і його базовий *міф про Героя*. Військові наративи мають свої незмінні сценарії: Хаос вторгається в особі хтонічних істот, які тимчасово здобувають перемогу; потім хтонічні істоти починають руйнувати Лад, відтак Хаос торжествує (радикальна зміна цінностей, “імперія зла”). Як правило, усе завершується перемогою Героя, який відновлює Лад [там само].

Політична реальність конструюється суб'єктами політичної взаємодії в дискурсі, який постійно змінюється. Непростий контекст символічно-дискурсивного простору інтерсуб'єктної взаємодії вітчизняний дослідник В. Васютинський пропонує досліджувати як складову низки контекстів: індивідуально-суб'єктного, соціально-інтерсуб'єктного, соціально-ситуативного і соціально-семантичного [8, с. 86]. На його думку, суб'єкт інтерпретує світ за допомогою наявних інтерпретаційних засобів, які він опанував завдяки попередньому досвідові соціального та індивідуального розвитку. Розширити діапазон інтерпретаційних можливостей він може двома шляхами: або шляхом корекції індивідуального досвіду в процесі та під впливом інтерсуб'єктної взаємодії (що буває частіше), або шляхом власного творчого виходу за межі набутого (що трапляється рідше) [там само, с. 94].

Завдяки наративу відбувається переосмислення соціокультурного і власного досвіду, виникає нове бачення подій, які раніше не усвідомлювалися чи не сприймалися з якоїсь причини, розширюється дискурсивний простір особистості. Важливим, на наше переконання, є те, що в процесі породження наративу здійснюється переосмислення не тільки, наприклад, історичних подій (як у нашому випадку), а й відбувається рефлексія подій власного життя особистості, що сприяє вибору нею відповідних життєвих стратегій та формуванню актуальних соціальних і політичних практик.

Висновки. Отже, вивчення історичної пам'яті потребує на сучасному етапі полідисциплінарного підходу. Ідеться про залучення інструментарію, який поєднував би здобутки соціально-конструкціоністського

напряму і дискурсивно-аналітичні методи. Це дало б змогу досліджувати “тексти” історичної пам’яті, представлені інтерпретаційними полями історичного минулого, що відображають смислову різноманітність сучасного соціально-політичного простору.

У дослідженні сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого будемо враховувати його основні характеристики (хронотопність, інтерпретативність, метафоричність) та параметри (зорієнтованість у майбутнє – зацикловання на минулому, відрефлексоване минуле – застрягання в полі травматичних подій, традиція – інновація, раціональне – архетипове тощо).

Література

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс] / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2–3 (40–41). – С. 12–35. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
2. Нора П. Всемирное торжество памяти [Електронний ресурс] / П. Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2–3 (40–41). – С. 37–51. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
3. Герген К. Движение социального конструктивизма в современной психологии / К. Герген // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия. – М. : ИНИОН РАН, 1995. – С. 51–73.
4. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманитарный центр, 2004. – 306 с.
5. Кравченко С. А. Культуральная социология Дж. Александера (генезис, понятия, возможности инструментария) / С. А. Кравченко // Социс. – 2010. – №5. – С. 13–22.
6. Донченко О. А. Феноменология архетипу і соціальні практики / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2010. – №5 (43). – С. 3–11.
7. Шерман О. М. Політичні стереотипи: місце у політичному процесі та технології формування ЗМІ : монографія / О. М. Шерман. – Львів : Сполом, 2008. – 227 с.
8. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славист. ун-ту, 2005. – 492 с.

Вольфовская Т. А. Исследование исторической памяти: концептуальные основы

Освещено состояние разработанности проблемы исторической памяти на современном этапе. Опираясь на достижения дискурсивно-аналитического научного направления, автор статьи предлагает основной акцент перенести на исследование “текста” исторической памяти, который представлен интерпретационными полями исторического прошлого, отображающими смысловые позиции его нарраторов (субъектов взаимодействия).

Ключевые слова: полидисциплинарный подход, нарративные интерпретации, интерпретационные поля исторического прошлого, культурные структуры.

Volfovs'ka T. O. Study of historical memory: the conceptual foundations

The article describes the current state of art in the research of historical memory. On the basis of findings of the discourse and analytical scientific trend the author proposes to shift the main accent at studying “the text” of historical memory which is represented by interpretation fields of historical past that reflect its narrators’ (interaction subjects’) sense positions.

Key words: multidisciplinary approach, narrative interpretations, interpretation fields of historical past, cultural structures.